

Szépművészeti Múzeum (2004, 3. szám)

Az évszak műtárgya - 2004. nyár

Szépművészeti Múzeum - Előcsarnok

2004. június 8 - augusztus 29.

Talizmánok a római császárkorból

Hagyományteremtő szándékkal indította útjára 2003-ban a Szépművészeti Múzeum Antik Gyűjteménye 'Az évszak műtárgya' kamarakiállítás-sorozatot. A sorozat fő célja, hogy rendszeres ritmusban a közönség elé tárja a Múzeum Antik Gyűjteményében folyó munka eredményeit: egy-egy újonnan megszerzett, restaurált művet, vagy éppen olyanokat, amelyekről új és bemutatásra érdemes tudományos eredmények születtek.

A klasszikus kultúrákban kezdettől fogva készítettek vésett ékköveket (gemmákat). Ezeket három fő célra használták: pusztá ékszernek, tulajdonosukat hitelesítő pecsétlőnek és/vagy védelmező amulettnek. Vésetük önmagában nem fed fel, melyik darab mire szolgált. A Kr. e. 1. század vége felé viszont olyan új változatok jelentek meg, amelyekről rögtön látszik, hogy talizmánul szolgáltak. Bár véstek rájuk régtől szokásos képeket is, mint a csőrében koszorút tartó sasnak a görög-római művészetben gyakran alkalmazott képét ([1. kép](#)), ezek mellett, gyakran helyettük, korábban soha nem látott motívumok tűntek fel: varázsjelek ([2. kép](#)), görögül írt, de görögül semmit sem jelentő varázsigék, „szörny”-alakok ([3. kép](#)), a kívülállónak értelmezhetetlen ábrák ([4. kép](#)). A legtöbb gemmát gyűrűkönek használták, másokat függőként, vagy ruhába varrva. Számukat kb. ötezerre becsülik, s ez önmagában is mutatja, mekkora kereslet volt irántuk.

Ezeket a darabokat modern kifejezéssel varázsgemmáknak hívják. Antik nevük nem ismert – az ókorban tehát nem tulajdonítottak akkora jelentőséget feltűnésüknek, hogy saját névvel nevezték volna meg őket. Mellettük továbbra is használtak „hagyományos”, a görög-római gemmaművesség évszázados képtípusait alkalmazó talizmánokat. A varázsgemmák elterjedése ugyanis nem a mágiának a vallás fölötti győzelmét jelentette, mint ezt gyakran ma is gondolják. A két szféra között az ókori kultúrákban csak ritkán húzható éles határvonal.

A vörös jáspis gemma ([5. kép](#)) például felirata szerint fogadalmi ajándék: egy Ophelimus nevű férfi ajánlotta fel istentől kapott álombeli látomása nyomán (*Ophelimus ex viso numinis posuit*). A rávésett, teljesen egyedi képsorozat viszont, amely képregényként meséli el a feliratban összefoglalt történetet, a mágia világába vezet. Minthogy ez a történet egy közel két évezrede élt ember életének egyedi eseménye, legfeljebb ha a vázlata rekonstruálható. A feliratból következően a férfi álmában megjelent egy isten – őt ábrázolja a gemma közepén lévő nyitókép: jobbát a megszólítás gesztusára emelve, baljában égő fáklyával, az alatta lévőknél nagyobb méretben – és tanácsot adott neki. Ennek nyomán Ophelimus (a térdelő alak) imával járult Hekaté, a varázslóistennő elé, akit hármasként alakjában ábrázoltak, kezében két-két ostorral, törrel, illetve lefordított, égő fáklyával. Ezután Ophelimus áldozatot mutatott be egy oltárnál. Az ima és az áldozat kedves volt az istennőnek, ezért teljesítette a hozzá intézett kérést. Hogy ez mi lehetett, a nagyméretű, önmagában is egyedülálló zárójelenet mutatja meg. Három nőalak köszöntve vesz körbe egy test nélküli fejet, ami a legvalószínűbb értelmezés szerint egy segítő daimón ábrázolása. A gemma vésete olyan, mágikus szakkönyvekben fennmaradt varázslatokkal mutat hasonlóságot, amelyekben istenek (köztük Hekaté) ajándékoznak meg valakit védelmező, ellenségeinek ártó démoni szövetségessel.

A varázsgemmákat varázsló tervezte meg, majd vésnök készítette el. A fekete kő gemma ([3. kép](#)) például gyártási hibáról tanúskodik. A vésnök félreértette a kapott tervrajzot, és a varázsigé helyett a tervezői utasítást írta a három, emberi és állati testrészekből összeállított alak fölé, varázsjelekkel vegyítve (*hós prokeitai*: 'előírás szerint'). A kivésett gemmát a mágus külön szertartással kapcsolta be a világában működő erők hálózatába; ez a beavató varázslat (*teletē*) tette a pusztá követ talizmánná (*telesma*). Az amuletteket nem dísznek szánták (ezért is találni véseteket a foglalatba szánt kövek hátlapján vagy peremén). Arra szolgáltak, hogy segítsenek megidézni az istent.

Működési elveikről az egykorú, papiruszon fennmaradt mágikus szakkönyvekben, az ún. varázspapiruszokon olvasható ‘praktikák’ (*praxeis*) mondanak a legtöbbet. Tanúságuk szerint a varázsló egy hatalmas istent szólít meg a képek, varázsigék és -jelek révén, őt kéri meg kérése teljesítésére. A gemmákra vésett elemek átgondoltan kapcsolódnak egymáshoz. A chalcedon gemmán (1. kép) például két motívum van, amelyek összefüggésére már ókori gondolkodók is fölfigyeltek. A hátoldalán olvasható *Abrasax* varázsigé, az ‘abrakadabra’ ókori eredetije, 7 betűből áll; ezek számértéke összesen 365 (a görögben minden betű egyben szám is). Az előlapját díszítő sas (*aetos*) görög neve kettébontva annyit tesz: egy év (*a- etos*). A kép és a varázsigé tehát egyaránt az idő uraként szólítja meg az istent. A gemmákat (a szerelmi varázslatok mellett) főleg az egészségügyben használták. A mágikus gyógyítás az ókori orvoslás önálló, a többivel jellemzően egyenrangúnak tartott ága volt. A zöld kőre vésett gemma (6. kép) például nőgyógyászati célokat szolgált: lefelé fordított anyaméhet ábrázol, fönt a két petevezetékkel, oldalt méhszalagokkal; bejáratánál hosszú szárú kulcs, világos utalással a születés szabályozásának örök vágyára. Az oszlopra tett gömbön álló, állatokkal (lent krokodil, kétoldalt egy-egy kígyó, skorpió és madár, fent skarabeus) körülvevő sugárkoszorús főnix képével vésett gemma felirata szerint emésztési zavarok ellen segített (*pepte*: ‘eméssz!’; 4. kép; a darabról részletesen lásd Nagy Á. M., *Ókor* 2003/2–3). Hasonló célra szolgáltak a kígyótestű, oroszlánfejű, sugárkoszorús Chnoubis isten alakjával díszített kövek is (7. kép). Ugyanezt az egyiptomi istent ábrázolja állat-hármaságok között a bronz amulett (8. kép), valószínűleg egy antik gemma újkori másolata. A másik oldalon lévő, egyedül a varázsgemmákról ismert kakasfejű, embertestű és kígyólábú alak viszont a zsidó mágiához kapcsolódik (ugyanőt ábrázolja a 3. számú darab is). Ez a változatosság jól mutatja a varázsgemmák legfontosabb jellemzőjét: rajtuk a különféle kultúrák elemei egységes szövedékké szövődtek össze. A római, görög, zsidó és egyiptomi motívumok közös nyelvű és képn nyelvű, egységes szemléletű világba rendeződnek. Az előregörnyedő arató alakjával díszített haematit gemmát (9. kép) derékbántalmak ellen használták. A varázsgemmák azt mutatják, hogy a Mediterraneumnak a hellénizmus korától globálissá táguló – mert a Földközi tenger medencéjének valamennyi kultúráját magába foglaló – világában az egyes kultúrák mágikus hagyományai nemzetközi tudománnyá egységesültek. Mert a császárkori mágia tudománynak tudta magát, akár mint közvetlenül alkalmazott, gyógyítást, evilági boldogulást elősegítő szaktudomány, akár mint alapkutatás, amelynek célja (egy híres ókori megfogalmazás szerint) az istenekkel folytatott párbeszéd. Éppen ezért volt dinamikus és kultúrák fölötti, hiszen minden érdekelte, amit hatékonyan fel tudott használni. Egyrészt nemzetközivé, tehát mások számára is hozzáférhetővé tette az egyes kultúrákban fölhalmozott tudást, másrészt pedig új megoldások kikísérletezésére ösztönzött. A kígyólábú szkhéma (3., 8.) például többszáz gemmáról ismert, a mágia körén kívül viszont egyáltalán nem fordul elő – a jelek szerint tehát csakis ebben a körben bizonyult alkalmazhatónak. Bár a varázsgemmák eszközei távoliak, legalább két vonásuk mégis ismerős. Hajtóerejük a sikerrel alkalmazható tudás igénye volt – hiszen, egy régi varázsló szavaival, aki „igazi tudás nélkül való, nem ember, csak annak hívják”. S az egyéni boldogulás vágya, amelynek teljeseését évszázadokkal ezelőtt remélték tőlük, ma sem vesztett időszerűségéből.

Nagy Árpád Miklós